

O pristupu i interpretaciji kulturnih procesa u »Istoriji Jugoslavije«

Ponajprije, željeli bismo istaći da ovaj tekst nema ni pretenzije ni mogućnosti da bude prikaz i kritičko razmatranje svih pitanja koja su iz kulturne sfere u knjizi obrađena ili da ukaže na ona koja su zaobidena. Istina, bio bi to potreban posao, koji bi — kad bi bio valjano obavljen — dosegao značenje povijesti kulture u okvirima o kojima je riječ. Da je takva povijest napisana vjerojatno bi bilo mnogo lakše i autorima »Istorije Jugoslavije« i svima onima koji o njoj pišu. Premda ima velik broj radova o posebnim problemima iz te sfere (ali u užem značenju kulture), ipak nedostaje sintetičkih pregleda cjeline. U takvoj situaciji »Istorija Jugoslavije« prvo je djelo koje razmatra »privredne, društvene, političke i kulturne procese kroz koje su u prošlosti prolazili narodi Jugoslavije i koji su, u sklopu međunarodnih zbivanja, doveli do socijalističke revolucije i izgrađivanja osnova novog društvenog i političkog uređenja« (Uvodna reč, 1). Riječ je, dakle, o doista velikom i odgovornom zadatku, pa o načinu na koji je rješavan, njegovom doseg i značenju vrijedi povesti svestranu diskusiju, kojoj i ovaj članak nastoji biti prilog.

U temi, o kojoj je ovdje riječ, smatramo da su dva pitanja bitna: prvo — što su to »kultura« i »kulturni procesi« za autore »Istorije«, i, drugo, kakvo značenje pridaju toj povijesnoj dimenziji, odnosno kako integriraju taj, u zbilji nerazdvojjiv dio u cjelovitu rekonstrukciju prošlosti. Iz shvaćanja tih pitanja nastaju sva ostala.

Stoga prije nego što pokušamo na njih odgovoriti, naveli bismo još nekoliko za to relevantnih rečenica iz Uvodne reči: »Pisci ove knjige, u najtešnjoj saradnji, odredili su *obim* i karakter knjige, utvrdili tematiku, opštu koncepciju i metodologiju i, prema ličnim sklonostima i ranijem bavljenju pojedinim epohama prošlosti Jugoslavije, podelili posao. Pri tom su bili svesni da njihovi tekstovi, ma koliko težili celovitom prikazu moraju imati i svoje nedostatke, kako zbog neproučenosti izvesnih problema i epoha, tako i zbog *individualnih* shvatanja o tome šta čini okosnicu pojedinih razdoblja u istoriji Jugoslavije i šta u njima ima presudnu ulogu. Sam obim knjige nije dozvolio da se govori o svim pojavama, da se po bilo kakvom ključu izlažu raznovrsni tokovi razvitka (privreda, društvo, politika, kultura) i udeo pojedinih naroda u njima. Cilj je bio da se, u sklopu *opšteevropskog* razvitka, naglase oni elementi i prikažu one pojave koje nose epohu ili ostavljaju vidljiv trag u potonjem razvoju. Svaki pisac, mada uz pomoć čestih dogovora o usklađivanju tematskog i metodološkog pristupa pojedinim razdobljima, izložio je u ovoj *Istoriji Jugoslavije* svoj deo onako kako ga je *sam video i shvatio* i prihvata za njega punu naučnu odgovornost.« Citirali

smo služeći se kurzivom zato što se, po našem mišljenju, u tim rečenicama nalaze neke od kritičnih točki »Istorije«, a o kojima ćemo nešto reći.

Premda autori, istina uzdržano, dopuštaju mogućnost da će se očitovati stanovita individualnost, mirne duše možemo utvrditi da »Istorija« ne teži pa ni ne dostiže jedinstveni duh, da su individualna shvaćanja nadvladala, a čak su temeljni pojmovi (u ovom slučaju »kultura«) te pristupi i metoda toliko neusklađeni da valja u svakog autora posebice razmotriti upravo ta, bitna pitanja. Razumije se, nije riječ o razlikama koje izviru iz različitog karaktera povijesnog procesa, nego o elementarnoj nedorađenosti teoretskog pristupa, što je u praktičnom ostvarenju dovelo do nepotpunosti, nejasnoća i pomutnje a ponegdje i do ozbiljnih nesporeda. Nesporeda na znanstvenoj a time i na idejnoj razini.

Kultura se, kako je poznato, može definirati sa stanovišta različitih nauka i disciplina, ali sve te definicije, a to je važno istaći, sadržavaju i ideološko opredjeljenje. Premda nešto uže od poimanja suvremene građanske sociologije — koja pod pojmom kulture razumijeva sveukupnost životnih manifestacija, djela i postignuća društva — marksističko poimanje također je veoma široko, obuhvaćajući u sferi kulture politiku, državu, pravo, nauku, religiju i umjetnost. Uz to je bitan dijalektički odnos između baze i nadgradnje.

Situacija jugoslavenske historiografije veoma je daleko od mogućnosti da u cijelosti ispuni zahtjeve te definicije, koja podrazumijeva pisanje društvene povijesti. Takva bi povijest rekonstruirala zbilju: kultura i društvo bili bi zajedno dani. Međutim, ono što, po našem mišljenju, omogućuje stupanj razvijenosti historiografije u nas, pa se odnosi i na »Istoriju«, jest definiranje pojma kulture, koji bi, istina, bio prilično reduciran, obuhvaćajući samo neke sfere, ali ne bi kolebao u sadržaju, nego bi se smisljeno i jasno, uvijek s istim kriterijem, upotrebljavao u ispitivanju i tumačenju povijesnog procesa. Usvajamo Hauserovo stanovište po kome su »sve kulturne tvorevine socijalne tvorevine, nosioci samoodržanja društva i uzajamnog sporazumijevanja njegovih članova, kao takve ostaju one uvijek usporedive, uvijek u istom smislu protumačive«. Makar i reducirana kulturna povijest, ako je integrirana u, da tako kažemo, »ostaluu« povijest, dobiva veliku mogućnost da se kulturne tvorevine vrata u svoj iskonski historijski odnos, otkrivajući tako smisao uzajamnih utjecaja kulture i društva. Ovo što smo rekli, razumije se, ne govori o svim značajkama kulturnih tvorevina, ali ukazuje na bitne. Vraćamo se na pitanje *kako* je u »Istoriji« pisano o kulturi, jer o tome *šta* je pisano ne možemo u jednom kratkom članku govoriti, iako je riječ o zapravo četrdesetak stranica knjige. Pri tome ćemo se služiti pretežno primjerima iz hrvatske povijesti jer su nam oni najbliži, a smatramo da i oni — ukoliko su uvjerljivi — mogu reći dovoljno ne samo za dio nego i za cjelinu.

Uvažavajući redosljed knjige, najprije ćemo ukazati na razmatranje *antičke baštine* (Sima Ćirković, 7–15). To je uvodno poglavlje koje pretežno govori o prirodnim značajkama prostora današnje Jugoslavije, a tek od 11. stranice počinje razmatranje teme koja daje naslov poglavlju. Autor ovdje shvaća kulturu u širem značenju, podrazumijevajući pri tome značajke društva. Ukazujući na sfere utjecaja antičke, osobito rimske

kulture na starosjedioce, autor je dao nekoliko temeljnih karakteristika i činjenica, ali je i zaobišao neke važne. Primjerice, nije spomenuta Diodokljanova palača koja je u svijetu najvredniji spomenik arhitekture Rimskog Carstva svojeg vremena, a uz to je niz stoljeća egzistirala kao vitalan dio jednog značajnog područja. Palača je, nadalje, kao kulturna tvorba utjecala i u kasnijim stilskim razdobljima, primjerice na romaničke spomenike u Splitu, koji se ubrajaju među naše najvrednije. Isto je tako zanemaren sadržaj i značenje instituta rimskog prava (donekle još živog u statutima dalmatinskih srednjovjekovnih komuna), zanemaren je i urbanizam u pojedinim sredinama, čija je izvorna jezgra ostala vitalna sve do danas. Mislimo da je antička baština na pojedinim područjima bila tako plodonosna, da je u različitim oblicima dugotrajno bogatila kasnija kulturna kretanja, a to nije jasno izraženo u »Istoriji«. Ali taj problem ima još jednu dimenziju. Naime, isti autor u drugom poglavlju uočava kako je gradski patricijat uporno njegovao i naglašavao romanske kulturne tradicije da bi se jače odvojio od slavenskih pridošlica (str. 64), a da ipak ne tumači sadržaj i obim te kulture. Riječ je, dakle, o višestrukoj funkciji i razini te kulture, koja nam je predočena na nekoliko stranica krajnje šturih obavještenja. *Ivan Božić* u poglavlju »Istočna i zapadna kulturna zona« (81—90) nastojao je dati obuhvatni pogled na obrise kulturnih profila različitih srednjovjekovnih država na tlu Jugoslavije, ali su elementi s kojima gradi isuviše malobrojni. Obim koji je — kao i ostali autori — u tu svrhu sam odmjerio, ne dopušta uspostavljanje nužne faktografije. Izostavljene su neke relevantne činjenice koje karakteriziraju društvo u vrijeme kada se uspostavlja i utvrđuju razlike uistinu povijesnog doseg. Naročito je vidljiv nedostatak odnosa prema sferi umjetnosti; primjerice, nedostaje sva starohrvatska umjetnost, a krajnje su manjkavo prikazani romanički i gotički spomenici primorskih komuna, zatim makedonska i srpska arhitektura i slikarstvo, a sve ono što je rečeno, samo je evidentirano, lišeno svakoga estetskog sadržaja, pa čak i suda. Pred istim problemima i u istim granicama našao se *Božić* i u poglavlju »Kulturni i verski pokreti« (124—133). Riječ je o prodoru humanizma i renesanse, protestantizma i protureformacije, dakle o idejnim orijentacijama koje su imale izgrađen pogled na svijet, a koje su se izražavale preko znatnijeg dijela kulturne sfere, dakako, u različitim oblicima, intenzitetima i ostvarenim vrijednostima. Sva je ta građa u historiografiji odnosnih disciplina, naročito likovnih umjetnosti i književnosti — a to je pretežni dio *Božićeva* interesa — prilično je istražena. Ipak je ono što nam prikazuje autor uistinu nedostatno. Izostavljen je niz nezaobilaznih vrijednosti u urbanizmu, arhitekturi, zlatarstvu, književnosti, slikarstvu, kiparstvu, oblicima organiziranja društvenog života i slično. Ovdje nam se nameće pitanje bitno za »Istoriju«, ali, razumije se, ne samo za nju. Pitanje bismo, pojednostavnjeno, formulirali ovako: ako se koncipira interpretacija naše povijesti »u sklopu opšteevropskom«, ako se dakle razmatra naš udio i mjesto u sklopu opće povijesti (a kakva bi inače i mogla biti povijest) zar onda naša participacija u njoj nije značajna, primjerice, po *Ruđeru Boškoviću* ili *Matiji Vlačiću*, ličnostima koje su organski dio evropske kulture, a koje su u »Istoriji« jedva spomenute. Ili, nije li ne samo za kulturnu, nego i za opću razinu neke sredine indikativna gradnja raskošne hvarske

kazališne zgrade u vrijeme kad se time, ili na takav način, nisu mogle pohvaliti ni mnogo bogatije evropske sredine. Ne zaslužuje li ta činjenica višestruko vrednovanje umjesto prešućivanja?

Ista ova primjedba o aberiranom odnosu prema kulturnim vrijednostima mogla bi se odnositi i na interpretaciju *prodora baroka Sime Ćirkovića* (189—195), pošto je također riječ o relativno dobro istraženom području. Umjesto svega toga samo je nekoliko stranica *odatka* o kulturi, koje su neintegrirane u osnovnu povijesnu materiju. Time je izuzetna mogućnost cjelovitog shvaćanja razvojnog toka ostala neispunjena. Naše je pitanje potaknuto Uvodnom reči, jer ako se u njoj kulturni procesi navode među bitnim činionicima za razumijevanje povijesnog kretanja, nije li onda trebalo domisliti metodu i pristup građi, čiji bi sadržaj, da je uspostavljen u svojoj svojoj punoći, dao tim procesima dublju, štoviše, neophodnu dimenziju?

Za razliku od spomenutih autora, *Milorad Ekmečić* kretao se drugim putem. Njegov je pristup jasan: ograničio se na samo neke kulturne sfere, te ih promatra u određenoj društvenoj funkciji. Stoga je ta problematika potpuno integrirana (sadržajno i metodološki) u ostale tokove povijesti, i čini s njima neodvojiv dio. Iako krajnje sažeto, Ekmečić prati nastajanje inteligencije, njezin idejni i profesionalni profil, stvaranje kulturnih institucija i vrijednosti. Ističe društvenu funkciju kulture i njezinih stvaralaca i distributera, pa čak i potrošača, u formuliranju nacionalne svijesti. Ta se funkcija prati od razdoblja jozefinizma u kojem razmatra početke — do organiziranog pokreta u razdobljima »nacionalnih preporoda«, i situaciji nakon njih. Naglašava kulturne sfere koje sudjeluju u toj ulozi — to su lingvistika u rasponu od borbe za stvaranje jedinstvenoga književnog jezika, zatim formiranje kulturnih institucija, a također i funkcija historiografije. On uočava političke i ideološke ciljeve kojima su te duhovne sfere pokrenute, a ukazuje na istovetne motive i u književnom stvaralaštvu. Premda se i u ovom slučaju radi o malom prostoru koji je posvećen toj problematici i, dakako, o izostavljanju niza relevantnih podataka, ipak nam se Ekmečićeva metodološka koncepcija čini najodređenija stoga što je očitovan jasan međusobni odnos. Tu više nije riječ o »kulturi« kao nekom efemernom dodatku, nego o živoj snazi koja karakterizira društvo, ali je istodobno i uvjetovana njime. Međutim, takvo socio-političko promatranje funkcije kulture dovodi Ekmečića do tome podobnih izbora činjenica i formuliranih sudova. Do ove razine slažemo se s Ekmečićem da je to — za naše trenutačne mogućnosti — najprimjereniji način integriranja pojedinih sfera kulture u šire tokove povijesti, to više što je riječ o razdoblju u kojem izravna idejna, ideološka i politička funkcija tih sfera postaje najbitnija njihova značajka. A uslijed osobnosti društva u kojem će se razvijati i djelovati, ta značajka ostaje i nadalje bitna. Zaobići je znači adekvatan promašaj, ali je i njezino vrednovanje složen i višestruko osjetljiv znanstveni zadatak. Mislimo da ga Ekmečić nije izveo na zadovoljavajući način. Tako su autori »Istorije« i do tada zaobilazili mnoge veoma važne činjenice iz kulturne sfere, oni su to činili na — dakako — pogrešan ali neutralno izražen način, jer kulturne vrijednosti nisu doveli u vitalan i neraskidiv odnos s pojedinim društvom, odnosno narodom. Ekmečić je taj odnos uspostavio, pa otud i očitiji i teži promašaj zbog prešućivanja

važnih činjenica ili njihovih pogrešnih interpretacija. To se osobito odnosi na hrvatsku povijest. S obzirom na metodologiju, to je područje eminentno političke historiografije, pa kritičku analizu ostavljamo onima koji se bave razdobljem što ga je obradio Ekmečić.

Međutim, valjalo bi nešto više reći o onim dijelovima što razmatraju probleme kulture u XX stoljeću, a čiji je autor *Vladimir Dedijer*, iako su načela na kojima autor zasniva svoje mišljenje potpuno nejasna te je pristranost i proizvoljnost glavna njihova značajka. I dok poglavlje »Modernizam u književnosti i umetnosti« (365—373), koje obuhvaća razdoblje do početka prvoga svjetskog rata, nameće pitanje uglavnom o neprimjerenom pristupu, terminima i nedostatku faktografije, ostala dva poglavlja »Obrazovanje i kulturna kretanja 1918—1941« (444—456) i »Partizanska kultura« (544—554) ukazuju na ozbiljne nesporazume u pokušaju rekonstruiranja povijesne istine.

U dotadašnjem razmatranju kulture u »Istoriji« nismo dobili uvid u organski razvoj i značajke kulturnog sistema, niti nam je povijest društvenih procesa ukazala na sve pretpostavke koje taj razvoj determiniraju, a pojam kulture varirao je kod pojedinih autora. Dedijer proširuje taj pojam, ocrtavajući svoju viziju međuratnog razdoblja. On prekoračuje okvire onih duhovnih tvorbi koji su do tada bili predmet raspravljanja i dotiče niz novih sfera i pojava, a izostavlja neke »tradicionalne«, kao sferu nauke i kulturnih institucija, časopise i sl. Tako Dedijer govori o pravu, i tim u vezi o pravnom statusu braka, pravnom statusu žene u društvu, a spominje i neke oblike tzv. masovne kulture — reklamu, film, nogomet. Ali to nije sustavno praćenje pojedinih fenomena ni obuhvatan pogled na razdoblje i njegove dileme, na bit i karakter povijesnog procesa. Autor ne traži i ne govori ništa o temeljnim kulturnim orijentacijama, o problemima vremena koji su se formulirali u sferama kulture, o ostvarenim kulturnim vrijednostima, o stvaraocima i njihovom utjecaju na društvo. Proizvoljna slika koju pruža Dedijer zamagljuje povijesnu istinu o tom razdoblju — o bogatstvu i dometima kulturnih i umjetničkih oblika, o oštroj konfrontaciji idejnih tendencija, o postupno sve jačoj politizaciji kulture. A upravo je to razdoblje snažno ideologiziralo kulturu, pa su se preko kulturnih oblika vodile idejne bitke ne samo za strategijsko usmjeravanje društva, nego i za izravne političke ciljeve. Dedijer naročito propušta da ukaže na egzistenciju i djelovanje marksističke ideje u jugoslavenskoj kulturi. Također ignorira povijesnu istinu da je od početka koncipiranja vizije revolucije u njoj bila ugrađena zamisao revolucionarne preobrazbe kulture, i da su takva nastojanja ostvarila izuzetno vrijedne rezultate, naročito u domeni umjetnosti i društvene kritike. Stoga je nezaobilazna činjenica da je socijalistička ideja plodonosno djelovala u našoj kulturi, da smo njezinim posredstvom ušli u najprogresivnija svjetska kretanja i tako prekoračili povijesno zaostajanje. Posredstvom te ideje započela je borba protiv »sistema anahronizama«, borba za novo društvo koje će donijeti novu kulturu. A osim tih velikih vizija o ostvarenju humanog svijeta, svakodnevno se vodila uporna bitka za formuliranje i rješavanje akutne društvene problematike. Međutim, marksistička je misao kod Dedijera prisutna samo u sintagmi »i desno i levo«, u funkciji manipuliranja slobodnim stvaralaštvom. Doduše, jedna kratka konstatacija

o idejnoj i političkoj djelatnosti u kulturi ipak je izrečena, i to onda, kad se utvrdila odgovornost Matice hrvatske za prodor separatističke i šovinističke ideologije (str. 410). Ali je zanimajkana egzistencija Augusta Cesarca, Otokara Keršovanija, Stevana Galogaže, Ognjena Price, Božidara Adžije i još dugog niza drugih. Težište svojeg izlaganja Dedijer je prenio na slikovit detalj, sjećanja i anegdote. U načelu se slažemo da opis jedne groteskne kino-reklame ili nevolje šestorice ljubljanskih sveučilišnih profesora koji su prisiljeni mijenjati vjeroispovijest da bi razvrgli brak — može nešto reći o kulturnom sadržaju i razini društva, a svakako da pripomaže shvaćanju duha vremena — ali ako su takvi detalji uzdignuti do značajki, zamjenjujući one bitne, što onda s time započeti? Kako da razlučimo po kojim je kriterijima Dedijer uspostavio faktografiju i vrijednosne sudove, kad je jedino B. Nušića izričito okvalificirao kao angažiranog pisca, M. Crnjanski mu je značajan zbog tema, a za Krležu ostaje nejasno za kakve se društvene promjene zalagao, u kojim oblicima, i u čemu su njegovi stvaralački dometi, jer su neprecizni sudovi političke prirode. Treba li sada reći da se kriteriji vrednovanja moraju upotrijebiti uvijek istovrijedno, jasno i točno u cijeloj problematici, a ne proizvoljno kao što čini Dedijer. Ta proizvoljnost u kojoj ne vidimo nikakvu misao vodilju, nikakve objektivne i provjerljive kriterije, urodila je subjektivnom konstrukcijom pa je stoga nemoguće osvrnuti se na sadržaj i mi se ograničavamo samo na to da upozorimo na pristup. U tom smislu još bismo nešto rekli i o poglavlju »Partizanska kultura«. Neegzaktni naslov mogao bi sugerirati da je riječ o kulturnoj djelatnosti u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, to više što bi poglavlje barem kronološki trebalo slijediti ostalu povijesnu građu. Ali, posrijedi je zabuna. Dedijer ne razmatra stvaralaštvo (pretežno književnost, zatim film) u vrijeme revolucije, tj. u onim granicama koje obuhvaća »Istorija« nego govori o stvaralaštvu kojemu je tema revolucija, i tako, vođen vjerojatno osobnim naklonostima, stiže i do Matije Bečkovića. U tome poglavlju posebno se zaoštravaju ona pitanja koja smo prije postavili. Ako, naime, nije bilo nikakve djelatnosti komunista na revolucioniranju društvene svijesti, ako se nisu ocrtavale vizije i formulirali ciljevi, ako nije bilo analize i kritike društva, i ako se nisu projektirale solucije s obzirom na to — a sve su to djelatnosti koje ulaze u eminentno kulturne sfere — odakle onda revolucija? Što je bila revolucija? Ipak, sâm autor nije u takvoj kontradikciji kakvu bi odgovor na ta pitanja nametnuo. On ističe snažan spontanitet seljačke mase, slobodarske i ratničke tradicije dinarske rase s jedne, i dogmatizam revolucionara s druge strane. Karakter revolucije, po njemu, bitno je ovisio o premoći jedne nad drugom stranom. Time je određena i uloga kulture kao sistema vrijednosti. Dedijer ističe žed za znanjem u narodu i onu izuzetnu prosvjetiteljsku djelatnost koja je karakterizirala revoluciju, iako umanjuje značenje definiranoj kulturnoj politici revolucionarnih organa vlasti, mnogim djelatnostima iz te sfere a također i sudjelovanju te funkciji intelektualaca u revoluciji. S tim u vezi, postavlja se i pitanje o historijskoj svijesti komunističkog pokreta, odnosno o ulozi revolucionarne svijesti, dakle o smislu revolucije. Upravo povijesna materija, koja kazuje kako se gradila vizija i ostvarivala revolucija, zahtijeva da se ona nerazdvojivo veže i za domenu kulture.

Po onome što je iznio, a još više po onome što je prešutio, Dedijer stavlja u pitanje mogućnost sustavne analize. Subjektivnom rekonstrukcijom jednog povijesnog svijeta autor je bez sumnje zanimljiv, no ta rekonstrukcija govori više o autoru nego o povijesnim značajkama.

Na kraju, mislimo da su autori »Istorije« iznevjerili svoju proklamiranu namjeru koja je, istina, bila veoma težak, i vjerujemo, u ovom času gotovo neizvediv zadatak, a sastojala se u težnji da pruže uvid podjednako u temelj i u nadgradnju, ocrtavajući jedinstvenost i cjelinu povijesnog procesa. Tome cilju kretali su se različitim putovima i postigli različite rezultate. S obzirom na problem povijesti kulture, smatramo da, uza sve teškoće, jugoslavenska znanost ima stanovitih uvjeta i dometa koji bi, da su više uvažavani, mogli pridonijeti boljem rezultatu ili barem izbjegavanju nedostataka i nesporazuma na koje smo u ovom tekstu nastojali ukazati.